

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Reading the Effective Factors of Spatial Atmosphere of
Contemporary Mosques, Based on Grounded Theory Approach
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

خوانش عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اتمسفر فضایی مساجد معاصر با تکیه بر نظریه داده‌بنیاد*

شیده پرتو^۱، ویدا نوروز برازجانی^{۲*}، شروین میرشاهزاده^۳

۱. پژوهشگر دکتری، گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۲. عضو هیئت علمی گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۳. عضو هیئت علمی گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۷/۲۸

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۰۷

چکیده

بیان مسئله: علی‌رغم تعاریف متعددی که در محافل دانشگاهی تا کنون از مسجد ارائه شده است، بی‌شک تعریف مسجد بدون در نظر گرفتن مخاطب آن تعریف کاملی نخواهد بود، زیرا یکی از اصلی‌ترین کارکردهای مساجد ایجاد بستری برای برقراری ارتباط معنوی بین انسان و خالق یکتاست. این ارتباط از ابتدایی‌ترین نوع مسجد تا مساجد امروزی بخشی جدایی‌ناپذیر از کارکرد مساجد بوده است. از این رو انسان و ادراک او در این فضای مقدس اهمیت فراوانی می‌یابد. تجربه‌های اصیلی که در فضاهای انسان‌ساخت شکل می‌گیرند تجربیاتی هستند که تحت تأثیر عوامل متعددی به وجود آمده‌اند؛ تجربیاتی که معماران و پدیدارشناسان به آن اتمسفر می‌گویند. این پژوهش به دنبال شناخت عوامل تأثیرگذار بر ادراک مخاطب از اتمسفر فضای مساجد است.

سؤال و هدف پژوهش: هدف از انجام این پژوهش «شناخت عوامل تأثیرگذار بر ادراک مخاطب از اتمسفر فضای مساجد» است و سعی دارد به این پرسش پاسخ دهد که چه عواملی در انتقال اتمسفر فضایی یک مسجد می‌توانند تأثیرگذار باشند.

روش پژوهش: این پژوهش به روش کیفی انجام شده است. از لحاظ سرشت داده‌ها، متنی، معنایی و ناساختمند، از لحاظ منطق اندیشیدن، استقرایی و از لحاظ سطح تحلیل، از نوع تفسیری است. راهبرد انتخابی در این پژوهش راهبرد نظریه داده‌بنیاد و تحلیل‌ها به روش کدگذاری سیستماتیک اشتراوس و کوربین با کمک نرم‌افزار MaxQDA انجام شده است.

نتیجه‌گیری: یافته‌های پژوهش نشان از این دارند که در ادراک مخاطب از اتمسفر فضای مساجد، طراح با تدابیری چون به حداقل رساندن درگیری حواس مخاطب و یا به کارگیری صحیح نمادها و نشانه‌ها و بهره‌مندی از نصوص دینی می‌تواند تا حدودی (و نه به صورت قطعی) در راستای شکل‌دادن به اتمسفر فضایی مسجد دخیل باشد. عواملی چون تجربیات احساسی مخاطب هنگام مواجهه با فضا، جریان‌های فکری حاکم، وقایع تاریخی و شرایط جغرافیایی موضوعاتی خارج از کنترل شخص طراح در شکل‌دادن به اتمسفر فضای مساجد هستند. از این رو عوامل مؤثر بر انتقال اتمسفر فضایی یک مسجد در بخش‌هایی قابل کنترل و در بخش‌هایی غیرقابل کنترل هستند. در نتیجه هیچ‌گاه نمی‌توان ادعا کرد که معماری به‌تنهایی بتواند عامل تأثیرگذاری در انتقال اتمسفر فضای مسجدی باشد.

واژگان کلیدی: اتمسفر، تجربه فضایی، مساجد معاصر، ادراک مخاطب.

در دانشکده «معماری و شهرسازی» دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز؛ در سال ۱۳۹۹ انجام یافته است.
** نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۱۷۵۲۲۶۸، Vid.Norouz_Borazjani@iauctb.ac.ir

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری خانم «شیده پرتو» با عنوان «خوانش عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اتمسفر فضایی مساجد معاصر تهران» است که به راهنمایی دکتر «ویدا نوروز برازجانی» و مشاوره دکتر «شروین میرشاهزاده»

مقدمه و بیان مسئله

مسلمانان در طول تاریخ بر پایه فرهنگ و تمدن‌های ملی و بومی خود، سلیقه‌ها و شیوه‌های هنری گوناگونی را در ساخت‌وساز مساجد به کار بسته‌اند. آنان برترین سبک‌های معماری و پدیده‌های هنری را در مساجد آفریده‌اند. تا آنجا که یکی از راه‌های شناخت فرهنگ و تمدن مسلمانان در هر عصری کاوش در آفرینش‌های هنری است که در ساخت‌وساز مساجد به کار رفته است (نوبهار، ۱۳۷۶، ۲۴۳). مسجد در جامعه نبوی به‌عنوان اصلی‌ترین نهاد هنری، مذهبی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، آموزشی و فرهنگی مطرح بود. معماران مسلمان از آنجا که نیک می‌دانستند مساجد خانه‌های خدا در روی زمین هستند، همه تلاش و کوشش خود را کردند تا شایسته‌ترین فنون و هنرها را در مساجد به‌نمایش بگذارند (سلیمانی، ۱۳۷۸، ۷۴). برای ارائه تعریفی واحد از معنای مسجد، در نگاهی ترمینولوژیک می‌توان مسجد را از همه افزوده‌هایش جدا کرد و برای آن تنها ارکانی را پذیرفت که بی آنها مسجد دیگر مسجد نیست (اکبرزاده، ۱۳۹۳، ۱۳۸)، اما بی‌شک تعریف مسجد بدون در نظر گرفتن مخاطب آن تعریف کاملی نخواهد بود، زیرا یکی از اصلی‌ترین کارکردهای مساجد ایجاد بستری برای برقراری ارتباط معنوی بین انسان و خالق یکتاست. این ارتباط از ابتدایی‌ترین نوع مسجد که به دستور پیامبر ساخته شد تا مساجد امروزی بخشی جدایی‌ناپذیر از کارکرد مساجد بوده است. از این رو انسان و آنچه برای او در این فضای مقدس از ارتباطش با خدا به ادراک درمی‌آید اهمیت فراوانی می‌یابد. تجربه‌هایی که در فضاهای معماری شکل می‌گیرند، تجربه‌های اصیلی هستند که تحت تأثیر عوامل متعددی شکل می‌گیرند؛ تجربه آنچه معماران و پدیدارشناسان به آن «اتم سفر» می‌گویند. این پژوهش به دنبال شناخت عوامل تأثیرگذار بر ادراک مخاطب از فضای مساجد است.

پیشینه پژوهش

بررسی سوابق پژوهشی نشان می‌دهد تا کنون پژوهشی پیرامون فهم ادراک مخاطب از اتمسفر فضایی مساجد صورت نگرفته است. البته پژوهش‌های ارزشمندی با موضوع حس معنویت در معماری توسط اندیشمندانی چون «سیدحسین نصر» و «تیتوس بورکهارت» انجام شده که به بیان مفاهیم و مؤلفه‌های روحانی و معنوی در کالبد معماری از طریق بازخوانی رمزپردازی و حکمت‌های متعالی نهفته در معماری ایرانی اسلامی پرداخته‌اند (نصر، ۱۳۷۵ و بورکهارت، ۱۳۶۵ به نقل از نقی‌زاده، ۱۳۸۵، ۷). در برخی پژوهش‌ها نیز که به روش آزمایشگاهی و تجربی انجام شده است تأثیر برخی عوامل مانند صدا و یا نور بر ایجاد حس معنوی سنجیده

شده است. پژوهش‌هایی در سال ۲۰۱۱ و ۲۰۱۳ میلادی در دانشگاه‌های کوالالامپور و پرلیس مالزی تأثیر صدا را بر حس معنوی بر بهبود بیماران مورد آزمایش قرار داده‌اند. پژوهشی نیز تحت عنوان «رویکردی معرفت‌شناسانه به فهم مکان مقدس و کاربرد آن در طراحی» توسط تربیت‌جو، اسلامی، حبیب و کاکایی (۱۳۹۲) نیز انجام شده است که نتیجه آن پژوهش نشان می‌دهد که فرایند برهم‌کنش انسان و مکان در سه مرحله مواجهه با مکان، مکالمه با مکان و حس مکان اتفاق می‌افتد. روش تحلیل پژوهش ایشان به مباحث هرمنوتیک مدرن وابسته است که بر نقش مخاطب در فهم و آفرینش معنا تأکید دارند، حال آنکه پژوهش حاضر به کمک روش نظریه زمینه‌ای به دنبال شناخت عوامل تأثیرگذار بر ادراک مخاطب از فضای مساجد است. در جدول ۱ به برخی دیگر از پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه شناخت معماری مساجد معاصر اشاره شده است. این پژوهش‌ها در حوزه‌های مختلف و از دریچه‌های مختلفی به موضوع مساجد معاصر پرداخته‌اند. جمع‌بندی پیشینه مطالعات در این دسته نشان می‌دهد که بیشتر این پژوهش‌ها محدود به گونه‌شناسی، نشانه‌شناسی و یا ارزیابی‌های فرمال و مقایسه‌های تطبیقی بین مساجد گوناگون است و برخی از آنها به روش‌های کمی، تأثیر برخی عناصر کالبدی را بر درک حس معنویت در فضای مساجد سنجیده‌اند. براساس این بررسی‌ها و جمع‌بندی، خلایق در خصوص خوانش عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اتمسفر فضای مساجد به روش کیفی احساس شد.

در بررسی سوابق پژوهشی، دسته دیگری از پژوهش‌ها، پیرامون موضوع اتمسفر که در دهه‌های اخیر بیشتر به آن پرداخته شده مورد مطالعه قرار گرفتند. جمع‌بندی این بررسی‌ها نشان می‌دهد که بیشتر این پژوهش‌ها توسط نظریه‌پردازان و محققان غربی، از «هرمان اشمیتز» گرفته تا «یوهانی پالاسما»، «آلبرتو پرزگومز» و «استیون هال» انجام شده است. از این رو از لحاظ انجام پژوهش در بستر مکانی نیز خلایق در انجام پژوهش‌های ایرانی و اسلامی احساس شد. برخی از سوابق پژوهشی در حوزه اتمسفر در جدول ۲ آمده است.

مبانی نظری

• مباحث زیبایی‌شناسی جدید

از آنجا که براساس مطالعه متون و منابع، موضوع اتمسفر، موضوعی برآمده از مفاهیم زیبایی‌شناسی است و گفتمان جدیدی در مباحث زیبایی‌شناسی به حساب می‌آید، از این رو به منظور درک صحیح از چیستی اتمسفر، زیبایی‌شناسی به‌عنوان نزدیک‌ترین مفهوم به پدیده اتمسفر در نظر گرفته شده است. حوزه‌های جدیدی در زیبایی‌شناسی

جدول ۱. برخی سوابق پژوهشی پیرامون موضوع معماری مساجد معاصر. مأخذ: نگارندگان.

محقق	عنوان تحقیق	یافته‌ها
حامد ایمان طلب، سمیه گرامی (۱۳۹۱)	نسبت معنا و شکل، تطبیق اندیشه معماری مسجد و فرم‌شناسی نماز	در طراحی مساجد معاصر ابتدا باید نظام معنایی وارد شود. استفاده از فضاهای باز و بسته و ورود نور اهمیت بسزایی دارد و نباید از کاربرد فرم‌های دایره و مربع غافل بود.
محمدمنان ریسی، عبدالحمید نقره‌کار (۱۳۹۳)	ارزیابی هندسی فضایی مساجد معاصر تهران با استفاده از تحلیل مضمونی متون دینی	میزان توجه به آموزه‌های اسلامی در مساجد معاصر نوآورانه تهران در مقایسه با مساجد معاصر سنتی کمتر شده است و هندسه و فضا در مساجد سنتی تهران، غالباً تطبیق بیشتری با آموزه‌های ذکرشده در متون دینی دارند.
عبدالحمید نقره‌کار (۱۳۹۳)	ارزیابی و نقد طرح و ساختمان جدید مسجد ولیعصر در مجاورت تئاتر شهر	ساختمان فعلی تقلیدی از آثار بیگانه و مغایر ارزش‌های اسلامی است. سیری در آفاق مناسب منزلت مسجد در شهر اسلامی نیست.
محمدجواد مهدوی‌نژاد، محمد مشایخی، منیره بهرامی (۱۳۹۳)	الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر	الگوهای به‌دست‌آمده براساس گونه‌شناسی مساجد معاصر در چهار گروه جای می‌گیرند: مساجد نوگرای سفید، مساجد ناب‌گرا، مساجد فرم‌گرا و مساجد نوگرای التقاطی.
محمدعلی تربیت‌جو، غلامرضا اسلامی (۱۳۹۷)	مکالمه انسان و مکان مقدس، جستاری بر نقش مخاطب در فهم قداست مکان	فهم، مکالمه و پذیرش یک مکان مقدس در تمایلی دوگانه نسبت به سنت‌ها اتفاق می‌افتد و آن دیالکتیک بازگشت و اتفاق است.
جمال‌الدین مهدی‌نژاد، حمیدرضا عظمتی، علی صادقی (۱۳۹۸)	تبیین راهبردی مؤلفه‌های حس معنوی در معماری مساجد ایران	این پژوهش سعی دارد تأثیر مؤلفه‌های کالبدی (تزیینات، مصالح، فرم، تناسبات) را بر درک حس معنویت از طریق کمی بسنجد. نتایج نشان می‌دهد به‌جز مصالح، سایر مؤلفه‌ها تأثیر معناداری بر درک حس معنوی در مساجد داشته‌اند.
مرضیه هومانی‌راد، منصوره طاهباز (۱۳۹۲)	بررسی نقش نور روز در ایجاد فضای معنوی در مساجد معاصر	این پژوهش با کشف رابطه بین مشخصات معماری فضای عبادی و کیفیت روحانی آن و با بررسی نظریه‌های معتبر دانشمندان در دو عرصه متفاوت فیزیک نور و روانشناسی نور، به مطالعه فضای گنبدخانه مسجد قبا واقع در شهر تهران پرداخته است.
شهریار شهیدی، سعیده فرج‌نیا (۱۳۹۱)	ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی»	ساخت پرسش‌نامه سنجش نگرش معنوی مناسب برای پژوهش در زمینه معنویت و رشد معنوی. همسانی درونی پرسشنامه از طریق محاسبه آلفای کرونباخ، ۰.۹۱ به‌دست آمد.
جمال‌الدین مهدی‌نژاد، حمیدرضا عظمتی، علی صادقی حبیب‌آباد (۱۳۹۷)	رتبه‌بندی شاخص‌های آرامش معنوی در معماری مساجد سنتی مبنی بر ادراک حس معنویت با بهره‌گیری از روش «VIKOR»	شاخص‌های مورد بررسی در این پژوهش نسبت طلایی، تقارن و زوج‌بودن اجزاء، اشکال و خطوط منحنی، رعایت استفاده از رنگ‌های گرم و سرد مصالح در کنار هم، استفاده از تلفیق حسی، سلسله‌مراتب و تزیینات مفهومی است.

عمیق‌تر پیرامون ابعاد سیاسی-اجتماعی هنر و عملکردها و نتایج عملی، اخلاقی و عقیدتی آن باشند. این مباحث در آثار «دیویی» قابل‌ردیابی است و در **جدول ۳** برخی از جاذبه‌های زیبایی‌شناسی «دیویی»، «کروچه»، «کالینگوود» و «فرانک سیبلی» برای رسیدن به مباحث اخیر زیبایی‌شناسی ارائه شده است.

• **ادراک اتمسفر از دریچه ادراک حسی**
تفکر فلسفی درباره ادراک حسی قلمرویی نسبتاً گسترده‌تر از علوم دارد. با اینکه فیلسوفان عملاً به بسیاری از

در نیمه دوم قرن بیستم سر برآورد. مهم‌ترین موضوعاتی که زیبایی‌شناسی این دوران با آن سروکار دارد مسائلی هستند مربوط به درک زیبایی‌شناختی دنیایی که اجزای تشکیل‌دهنده آن صرفاً اشیا و پدیده‌ها نیستند، بلکه عناصر بزرگ‌تری هستند که در محیط‌زیست یافت می‌شوند. در سال‌های اخیر نشانه‌های روشنی دال بر توجه مثبت به مباحث جدید زیبایی‌شناسی دیده می‌شود. بسیاری از افراد از محدودیت‌های زیبایی‌شناسی کلاسیک خسته شده‌اند و به زیبایی‌شناسی اروپایی روی آورده‌اند تا پیگیر مباحث

جدول ۲. برخی سوابق پژوهشی پیرامون موضوع اتمسفر. مأخذ: نگارندگان.

نظریه پرداز / محقق	عنوان کتاب یا مقاله	یافته‌ها
هرمان اشمیتز (Schmitz, 1969)	فضای حسی	برای اولین بار مفهوم اتمسفر از مفاهیم متروپولوژی جدا شد و در زمینه‌های فلسفی-اجتماعی-اقتصادی و ... وارد شد
پالاسما (۱۳۸۸)	چشمان پوست، معماری و ادراکات حسی	اهمیت حس لامسه را در تجربه و ادراک انسان از جهان بیان می‌کند.
پیتر زومتور (۱۳۹۳)	معماری اندیشی	یگانه راه ادراک معماری را نه چشم، بلکه حضور می‌داند.
گرنوت بومه (Bohme, 2001)	زیبایی‌شناسی	تلاش می‌کند با تجربه‌هایی که در زندگی روزمره وجود دارد، طرحی نو در فلسفه شناخت بشر به‌وجود آورد.
پیتر زومتور (۱۳۹۵)	اتمسفر	هفت اصل معماری را که عموماً در کارهایش مورد استفاده قرار می‌دهد بیان می‌کند و در آخر دو ضمیمه به آن اضافه می‌نماید و بیان می‌کند که با این اصول اتمسفر سبک من است.
گرنوت بومه (Bohme, 2017)	معماری اتمسفریک	اتمسفر را مفهوم پایه‌ای زیبایی‌شناسی جدید می‌داند و هنر صحنه‌آرایی را پارادایمی جدید در زیبایی‌شناسی اتمسفری معرفی می‌کند.
پالاسما (Pallasmaa, 2013)	سازمان‌دهی معماری	در نقد مدرنیته، آن را بیشتر علاقه‌مند به فرم می‌داند تا حواس -علاقه‌مند به سطح می‌داند تا بافت و متریکال و در نهایت علاقه‌مند به شکل می‌داند تا اتمسفر.
پالاسما (Pallasmaa, 2016)	حس ششم	حس اتمسفر را بعد از پنج حس افلاطونی به‌عنوان حس ششم معرفی می‌کند.
اوا مهدلیکو (۱۳۹۴)	در جست‌وجوی تجربیات جدید بدن به‌واسطه فضا	نسبت میان سوژه و فضا را مورد بررسی قرار می‌دهد و اعلام می‌دارد که معماری زمانی بهترین خدمت را به ما می‌کند که به ما کمک کند شکاف و مکث و وقفه‌های زمان را در جایی که هر لحظه سرعت بیشتری می‌گیرد سازمان‌دهی کنیم.

جدول ۳. مباحث جدید زیبایی‌شناسی. مأخذ: نگارندگان.

مباحث جدید زیبایی‌شناسی	نمونه دیدگاه
زیبایی‌شناسی زیست‌محیطی	مهم‌ترین موضوعاتی که زیبایی‌شناسی زیست‌محیطی با آنها سروکار دارد مسائل مربوط به درک زیبایی‌شناختی کل جهان هستند به‌علاوه درک زیبایی‌شناختی دنیایی که اجزای تشکیل‌دهنده آن صرفاً اشیا و پدیده‌ها نیستند، بلکه عناصر بزرگ‌تری هم در آن نقش دارند که در محیط زیست یافت می‌شوند. به این ترتیب دامنه زیبایی‌شناسی زیست‌محیطی از مرزهای محدود عالم هنر و درک ما از آثار هنری هم فراتر می‌رود تا درک زیبایی‌شناختی محیط زیست گسترش یابد.
زیبایی‌شناسی امر روزمره	در نیمه دوم قرن بیستم با پاگرفتن دوباره دل‌بستگی به طبیعت و محیط زیست و به‌دنبال آن کندوکاو در هنرهای مردم‌پسند، گستره کم‌وبیش محدود زیبایی‌شناسی به‌دفعات زیر سؤال رفت. زیبایی‌شناسی روزمره به این روند گسترده‌کردن گستره‌اش از راه گنجاندن اشیا و رخدادها و فعالیت‌هایی که زندگی روزمره مردم را می‌سازد ادامه می‌دهد.
زیبایی‌شناسی حال و هوا	«گرنوت بومه» معتقد است تأکید عمده زیبایی‌شناسی جدید باید بر جو یا حال و هوا باشد. ما در زندگی روزانه خود بیشتر اوقات کیفیت جوی این یا آن موقعیت را تجربه می‌کنیم. کیفیتی همچون پرتنش یا راحت، شادمانه یا اندوه‌بار، پرنشاط یا گرفته، هیجان‌انگیز یا کسل‌کننده، گیرا یا گریزاننده. گاهی کیفیت متمایز موقعیت عمداً سازمان‌دهی شده است و گاهی یکپارچه و بدون برنامه‌ریزی قبلی پدید می‌آید.

مرتبط است - نظریه‌های فلسفی ادراک حسی نیز آشکارا بدین منظور طراحی‌شده‌اند که نکات فلسفی بیشتری را لحاظ کند. دو نکته که برای فیلسوف ادراک حسی اهمیت

پرسش‌هایی می‌پردازند که توجه پژوهشگران تجربی را نیز به خود جلب می‌کنند - مثلاً پرسش‌هایی درباره اینکه چگونه قابلیت ما برای ادراک حسی با مغز، بدن و محیط ما

و زیرشاخه‌ای از زیبایی‌شناسی روزمره و همچنین زیبایی‌شناسی زیست‌محیطی است که تمرکز اصلی آن در مطالعات نظری بر انسان به‌عنوان مخاطب فضا و محیط به‌عنوان فضای شکل‌گیری اتمسفر است. مطالعه و شناخت اتمسفر، به‌صورت کلی‌تر، مطالعه رابطه انسان و محیط پیرامون اوست. برای رسیدن به این شناخت لازم است که وضعیت‌های مخاطب فضا یا به‌عبارتی تجربه مخاطب از فضا شناسایی شود. براساس موارد فوق چارچوب مفهومی مهم‌ترین ابعاد تأثیرگذار بر فهم تجربه مخاطب از اتمسفر فضا با توجه به‌مرور ادبیات پژوهش و استخراج مفاهیم و مطالعه ویژگی‌های آنها در **تصویر ۱** خلاصه شده است. این چارچوب مفهومی در تدوین اهداف و پرسش‌های پژوهش و انتخاب روش‌شناسی به‌کار گرفته شده است.

روش انجام پژوهش

در راستای رسیدن به پاسخ‌های مناسب برای پرسش‌های پژوهش و درنهایت مدل نهایی پژوهش، از رویکرد «کیفی» و «راهبرد نظریه داده‌بنیاد»^۱ بهره گرفته شده است. زیرا پژوهش حاضر از لحاظ «سرشت داده‌ها» متنی، معنایی و ناساختمند، از لحاظ «منطق اندیشیدن» استقرایی و جزء به کل، از لحاظ «نوع بررسی» در پی اکتشافی تازه و از لحاظ «سطح تحلیل» از نوع تفسیر و از لحاظ «سطح تبیین» معطوف به توصیف یک فرایند و همچنین «فرض معرفت‌شناختی»، تفسیرگرایی، انتقادی و طبیعت‌گرایانه است، یعنی می‌خواهیم به سمت خود امور و رویدادها برویم. «نظریه داده بنیاد به‌دنبال آن است که با فراتر رفتن از توصیف (پدیدارشناسی استعلایی یا توصیفی) و تفسیر (پدیدارشناسی هرمنوتیکی) پدیده‌ها، به ایجاد یا کشف نظریه‌ای دست یابد که بتواند توضیح جامعی پیرامون موضوعات واقعی مبتنی بر یک فرایند، کنش، فعالیتی خاص

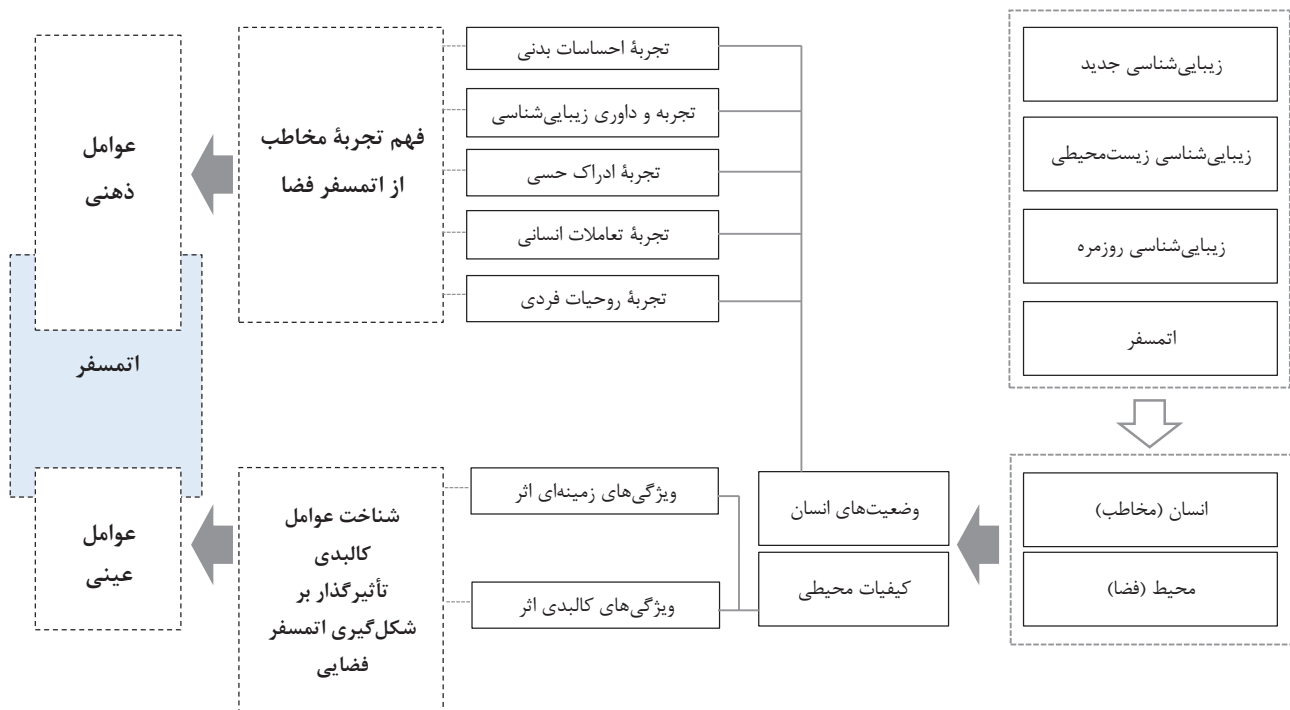
ویژه دارند پدیدارشناسی و معرفت‌شناسی در این حوزه است. تعبیر استعاره «ویلیام فیش» نشان می‌دهد که «نظریه فلسفی کافی‌ای درباره ادراک حسی دست‌کم باید دو کلاه بر سر کند: یک کلاه معرفت‌شناختی و یک کلاه پدیدارشناختی، اما پروراندن نظریه‌ای که به‌طور کافی هر دو کلاه را بر سر کند کار دشواری است. به‌تعبیری بیش از حد ساده شده، آنچه سرانجام درمی‌یابیم این است که هرچه کلاه پدیدارشناختی با یک نظریه سازگارتر باشد کلاه معرفت‌شناختی نامرتب‌تر به‌نظر خواهد رسید و برعکس. البته اینها تنها ملاحظات مهم نیستند که هنگام ارزیابی نظریه‌ای درباره ادراک حسی باید در نظر داشت. یکی دیگر از ملاحظات این است که نظریه‌پردازی فلسفی باید از یافته‌های علمی هم تأثیر بگیرد. نظریه فلسفه‌ای که هر دو کلاه را چنان‌که باید بر سر می‌کند اما با یافته‌های علمی سازگار نیست چندان ارزشی نخواهد داشت» (فیش، ۱۳۹۶: ۲۶). او در کتاب «فلسفه ادراک» اشاره می‌کند که برای اینکه بتوانیم برای ارائه نظریه‌های فلسفی و به‌طور خاص برای فهمیدن وجوه مهم شباهت و تفاوت میان نظریه‌های فلسفی ادراک حسی، ساختاری را فراهم کنیم، باید نظریه‌ها را براساس اصول کلیدی سه‌گانه‌ای که تأیید یا رد می‌کنند دسته‌بندی کرد. یکی از خصوصیت‌های جالب این اصول این است که هرچند همه آنها نیازمند فهم ما از چیستی موضوع مورد ادراک هستند، بیشتر نظریه‌های ادراک حسی دست‌کم یکی از این اصول را در نهایت رد می‌کنند. این سه اصل کلیدی در **جدول ۴** معرفی شده‌اند.

چارچوب مفهومی پژوهش

حاصل مطالعات بخش‌های پیشین تکیه بر مفاهیمی از زیبایی‌شناسی کلاسیک تا زیبایی‌شناسی جدید و ادراک حسی بوده است. اتمسفر به‌عنوان یکی از موضوعات

جدول ۴. اصول ادراک حسی. مأخذ: نگارندگان براساس فیش، ۱۳۹۶.

اصول ادراک حسی	مباحث مطرح‌شده
اصل عنصر مشترک	براساس اصل عنصر مشترک، ادراک حسی، خطای حسی و توهم حسی در حالت‌های ذهنی ایجادشده برای مخاطب مشترک هستند. یعنی ادراکات، توهم‌های حسی و خطاهای حسی که به لحاظ پدیداری تمایزناپذیرند در حالت ذهنی زیربنایی مشترک دارند.
اصل پدیداری	رابینسون معتقد است که اگر به لحاظ حسی به‌نظر شخص برسد که چیزی وجود دارد که از کیفیت حسی خاصی برخوردار است، آنگاه چیزی وجود خواهد داشت که شخص از آن آگاه است و واقعا از آن کیفیت برخوردار است.
اصل بازنمودی	با اینکه اکثر التفات‌گرایان متعلق تجربه حسی را شیء فیزیکی می‌دانند، اما در نظر آنان شیء فیزیکی در تحقق ادراک حسی ضرورتی ندارد و به بیان دیگر، ارتباط ذهن با عین شرط لازم شکل‌گیری ادراک حسی نیست.

تصویر ۱. چارچوب مفهومی پژوهش. مأخذ: نگارندگان.

اصلی پژوهش و همچنین در طول انجام مطالعات مربوطه و براساس مدل پیشنهادی کرسول^۲ (Creswell, 2012) پرسش‌های فرعی دیگری نیز به این ترتیب مطرح شدند: شرایط علی شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضا کدام‌اند؟ شرایط زمینه‌ای شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضا کدام‌اند؟ شرایط مداخله‌گر در شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضا کدام‌اند؟ راهبردهای شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضا کدام‌اند؟ پیامدهای مثبت و منفی شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضا کدام‌اند؟

• گام‌های پژوهش

هر پژوهشی برای اجرایی شدن نیاز به گام‌هایی دارد و در پژوهش حاضر این گام‌ها شامل شناسایی و انتخاب مشارکت‌کنندگان و مکان، گردآوری و تحلیل داده‌ها از طریق مصاحبه، مشاهده، یادداشت‌های در محل و نهایتاً کدگذاری در فرایند تحلیل است. طرح کلی گردآوری و تحلیل داده‌ها تا ساخت نظریه در تصویر ۲ نشان داده شده است.

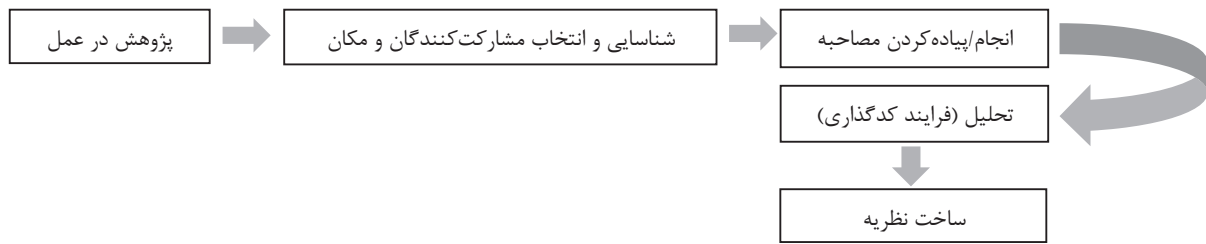
- انتخاب مشارکت‌کنندگان و مکان

چارچوب نمونه^۳ در این پژوهش هدفمند^۴ و نظری^۵ است.

یا برهم‌کنش میان انسان‌ها فراهم آورد تا چارچوبی برای پژوهش‌های آینده شکل گیرد. مشارکت‌کنندگان در این مطالعه همگی باید آن فرایند یا اقدام را شخصاً تجربه کرده باشند و در حقیقت نظریه برای توضیح شیوه عمل آنان مفید خواهد بود» (نوروز برازجانی، ۱۳۹۷، ۲۰۵). به اعتقاد فراستخواه (۱۳۹۸، ۷۸)، در روش تحقیق مبتنی بر نظریه زمینه‌ای، هدف آن است که «از آسمان نظریه‌های جهانی قدری پایین بیاییم و در این زمین، در گراند، به سمت داده‌های واقعی، اینجایی و اکنونی برویم تا در نهایت کار به فرضیه‌هایی متعلق به خود همین زمین، همین گراند برسیم و به دست محققان بعدی بسپاریم که در باب آنها تحقیقات پیمایشی تازه‌ای به قصد تعمیم انجام بدهند».

• پرسش‌های پژوهش

مساجد از فضاهای مهم و تأثیرگذار در شهرهای اسلامی هستند که با عملکردهای متعدد اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و کالبدی در زندگی مردم نقش محوری داشته‌اند. علاوه بر این مساجد همواره نماد معنوی‌ترین و مقدس‌ترین فضاها به حساب آمده‌اند، اما به‌راستی فضاهای مساجد امروز چقدر با چنین وجه نمادینی که در ذهن مخاطبان وجود دارد هم‌خوانی دارند؟ از این رو پرسش اصلی پژوهش این است که «چه عواملی در انتقال اتمسفر فضایی حاکم در مساجد می‌توانند تأثیرگذار باشند؟» در راستای پرسش

تصویر ۲. طرح کلی گردآوری و تحلیل داده‌ها تا ساخت نظریه. مأخذ: نگارندگان.

مفاهیم شناسایی‌شده به ۲۱ خوشه مفهومی و در نهایت ۱۳ کد محوری تقلیل یافت. در مرحله کدگذاری انتخابی، ارتباط بین مقوله اصلی کشف و به پنج قضیه متصل شد که بیانگر روابط میان مقولات اصلی است. جهت خلاصه کردن متن پژوهش حاضر، برخی کدهای حاصل شده در **جدول ۶** ارائه شده است.

بحث

• شرایط علی

نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد در ابتدا دو سطح مادی و معنوی وجود انسان، شرایط علی شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضایی مساجد را باعث می‌شوند. «حضور در فضا» و «نیاز به تعاملات اجتماعی» و «جنبه اجتماعی دین اسلام» در سطح مادی وجود انسان و «اعتقاد به روز بازپسین» و «نیاز به عبادت و پرستش» و «تشویق اسلام به خودسازی مؤمنان» در سطح معنوی قابل بحث و پیگیری است. انسان به‌عنوان موجودی اجتماعی و دارای سطوح مختلف نیازی، برای پاسخگویی به نیازهای خود به حضور در فضا و برقراری تعاملات اجتماعی نیاز دارد. از طرفی دستورات اسلام برای مسلمانان و اعتقادات آنان به روز بازپسین و نیاز به پرستش خالق هستی که به‌واسطه اعتقادات هر فرد مسلمانی در وجود او ریشه دارد، عوامل دیگری هستند که در ابتدا باعث آغاز شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضای مسجد می‌شوند. در تأیید نیاز انسان به حضور در فضا پژوهش نگین تاجی،

جدول ۵. گروه‌های مشارکت‌کنندگان. مأخذ: نگارندگان.

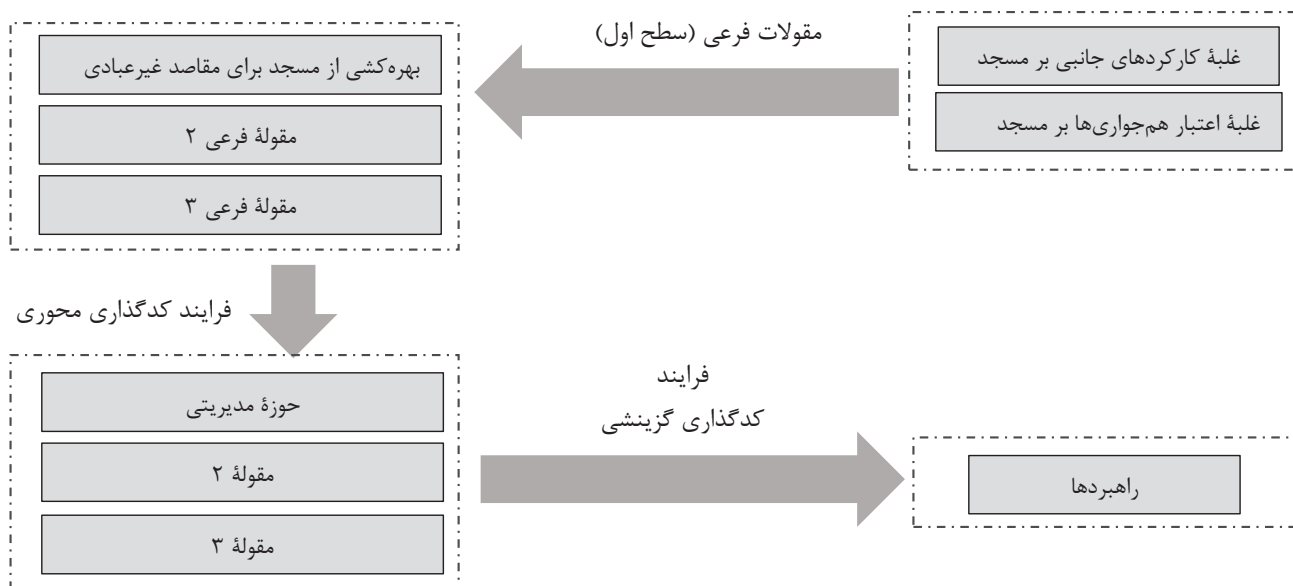
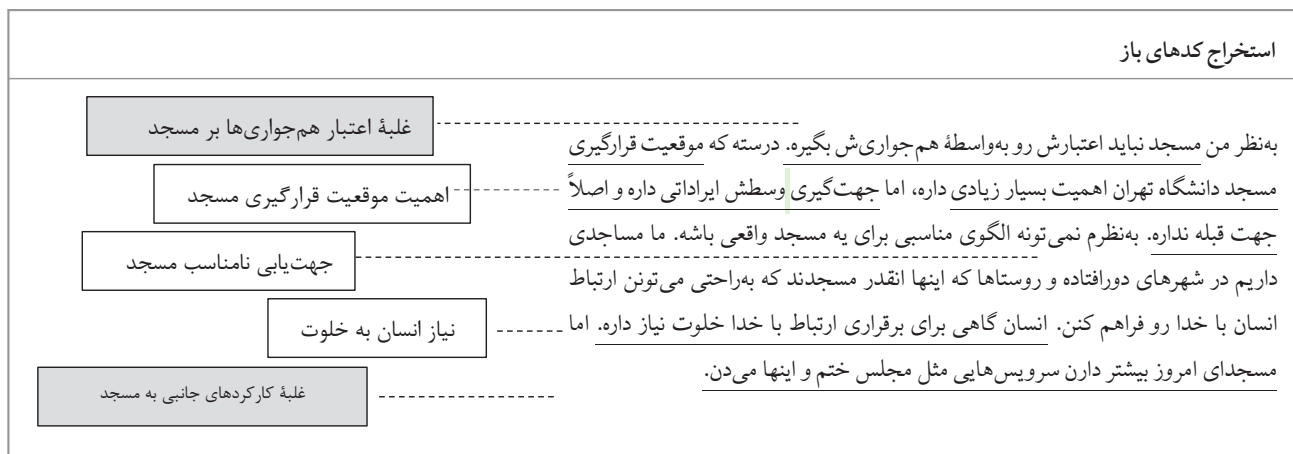
گروه	مشارکت‌کنندگان
متخصصان و صاحب‌نظران	اساتید دانشگاهی با سابقه پژوهشی مرتبط طراحان معماری با سابقه طراحی و اجرای مسجد دانشجویان معماری (مقطع دکتری)
عموم	مدیران و متولیان مساجد مخاطبان حاضر در فضاهای برخی مساجد معاصر تهران

هدفمند از این نظر که بتواند گروه‌های هدف اطلاع‌رسان را تعریف کند و نظری از این لحاظ که کیفیت لازم را برای اینکه ما را به سطح انتزاع نظری برساند دارا باشد. هنگامی که نمونه‌های ابتدایی (هدفمند) در کدگذاری تحت آنالیز قرار می‌گیرد، نتایج به‌دست‌آمده از پردازش آنها، انتخاب نمونه بعدی را فراهم می‌کند. پژوهش حاضر براساس مصاحبه‌های انجام‌شده با گروه‌های مشارکت‌کنندگان که در **جدول ۵** معرفی شده‌اند انجام شد. در فرایند جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها تا رسیدن به اشباع نظری، کار بر داده‌ها، کدگذاری محوری^۶ و گزینشی^۷ و دستیابی به مفاهیم و مقولات و مقوله هسته‌ای^۸ ادامه یافت تا در انتها پاسخ به پرسش اصلی پژوهش استخراج شوند.

- روش تفسیر داده‌ها

روش تفسیر داده‌ها در این پژوهش توسط فرایند تحلیل داده‌ها از طریق کدگذاری سه مرحله‌ای (باز، محوری و انتخابی) اشتراوس و کوربین^۹ انجام شد. جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها به‌صورت هم‌زمان انجام پذیرفت. بدین ترتیب پس از انجام هر مصاحبه و پیاده‌سازی آن، کدگذاری سه مرحله‌ای انجام و تجزیه و تحلیل صورت پذیرفت که در این پژوهش این مراحل و فرایند با کمک نرم‌افزار «Maxqda» طبقه‌بندی و در نهایت تحلیل شد. بعد از انجام مصاحبه و گردآوری داده‌ها، داده‌های مربوط به هر سؤال به تفکیک پیاده شدند. عملیات مقوله‌بندی و منظم سازی داده‌ها مطابق با روش نظریه زمینه‌ای و طبق روش‌شناسی معرفی‌شده انجام گرفت. در این مرحله داده‌های به‌دست‌آمده، از هم تفکیک شده و هر کدام برحسب سؤالات تحقیق به‌طور جداگانه مرتب شده‌اند و سپس فرایند تحلیل و کدگذاری داده‌ها از طریق کدگذاری باز، محوری و گزینشی صورت گرفت. نمونه‌ای از مراحل فرایند کدگذاری در این تحقیق در **تصویر ۳** نشان داده شده است.

ابتدا در مرحله کدگذاری باز ۹۸۰ کد شناسایی شدند. این ۹۸۰ کد شناسایی‌شده به ۱۸۳ کد باز تقلیل پیدا کردند و کدهای هم‌مفهوم و تکرارشونده در هم ادغام شدند. سپس

تصویر ۳. نمونه‌ای از کدگذاری سه‌مرحله‌ای در فرایند پژوهش. مأخذ: نگارندگان.

حضور مؤثر در فضاهای عمومی است. پاسخگویی به نیازهای اجتماعی انسان و تأمین فرصت‌های لازم در زمینه کسب تجارب اجتماعی وی، مستلزم وجود فضا و قرارگاه کالبدی است. در کنار نیاز انسان به حضور در فضا سطحی متعالی‌تر نیز وجود دارد که به نیاز انسان به عبادت و پرستش خالق اشاره دارد. در تأیید این امر، دهنوی (۱۳۹۵) اشاره می‌کند که انسان موجودی است که باید با سیر و حرکت اختیاری به کمال نهایی برسد و هدف اصلی او قرب به خداست. از طرفی سیر و حرکتی که به‌سوی چنین مقصد والایی انجام می‌گیرد، یک سیر باطنی است که از اعماق روح و دل انسان آغاز می‌شود و صور مختلف عبادت فقط راه‌هایی هستند که در رسیدن به کمال نهایی مورد استفاده قرار می‌گیرند.

انصاری و پورمند (۱۳۹۶) نشان می‌دهد که پس از حضور انسان در فضا و شکل‌گیری حس مکان، ابتدا هویت مکان (شناسایی شدن)، سپس وابستگی به مکان (ویژگی‌های مطلوب) و در انتها دلبستگی به مکان شکل می‌گیرد، بنابراین شرط لازم دلبستگی به مکان، حضور انسان در فضاست و از آنجا که حس مکان پس از حضور انسان در فضا و طی زمان شکل می‌گیرد، می‌بایست امکان مشارکت استفاده‌کننده از فضا در طراحی فراهم و بر نقش مهم کاربر تأکید کرد. در واقع شکل‌گیری حس مکان در یک خط سیر، با حضور انسان در فضا و درک کاراکترهای زیست-جهان، شروع و به دلبستگی به مکان ختم می‌شود. همچنین مطالعه دانشپور و چرخچیان (۱۳۸۶) تأیید می‌کند که انسان به‌عنوان مهم‌ترین عامل در پویایی فضاهای شهری نیازمند بستری مناسب جهت

جدول ۶. کدهای استخراج شده از مصاحبه‌ها و مقوله‌بندی آنها. مأخذ: نگارندگان.

کدهای باز (زیرمقولات)	مقولات فرعی (سطح اول)	کد محوری	کد انتخابی
نیاز انسان به قرارگاه کالبدی، بسترسازی حضور، عملکرد اصلی فضای عمومی، ازدست‌دادن بعد اجتماعی فضا به دلیل عدم حضور	حضور در فضا		
نیاز به تجربه برخورد با دیگران در فضا، اجتماع‌پذیری فضا عامل موفقیت فضا، نیاز به بازتولید فضاهای اجتماعی، بی‌توجهی به حفظ و ارتقای فضای جمعی	نیاز به تعاملات اجتماعی	سطح مادی وجود انسان	
تعریف جنبه اجتماعی دین، تنوع دستورات اجتماعی دین، سعادت و کمال انسان در زندگی اجتماعی	جنبه اجتماعی دین		شرایط علی
معاد از ضروریات اسلام، معاد از مهم‌ترین اصول دین	اعتقاد به روز بازپسین		
ایجاد تعادل در وجود انسان، سیر انسان از خلق به خالق، عبادت رکن تغییرناپذیر تمام ادیان	نیاز به عبادت و پرستش خالق	سطح معنوی وجود انسان	
خودسازی موجب رستگاری راستین، تکامل انسان در گرو پرستش	تشویق به خودسازی در اسلام		
حس منقلب‌شدن، حس آرامش، حس سرزندگی، حس صمیمیت و اجتماع‌پذیری، حس مکاشفه داخل فضا	تجربیات احساسی مخاطب در مواجهه با مسجد		
توجه فراوان در پرداختن به جزئیات و تزئینات، وجود سکانس‌های متعدد فضایی، مصالح، دمای محیط، نور و سایه، صدای آب، سکوت فضا، رنگ‌ها، بوها	حداقل درگیری حواس با اجزای معماری		شرایط زمینه‌ای
هندسه شبستان‌ها نماد کعبه، وحدت در کثرت گنبدخانه، هدایت نگاه مخاطب به آسمان، منار نماد کثرت و جامعه سازی	نمادها و نشانه‌ها		
شرایط اقلیمی و موقعیتی، تأثیر اتفاقات تاریخی و خاطره بر اتمسفر مسجد	حیطه مکانی و زمانی	تأثیرات سرزمین	
باورها و اعتقادات	حیطه فرهنگی و اعتقادی		
پایبندی به الگوهای گذشته، مسجد آینه‌ای از کل اجتماع	جریان فکری سنت‌گرا		شرایط مداخله‌گر
آشنایی‌زدایی فرمی و تقدس‌زدایی، مخالفت با جریان فکری سنت‌گرا، عدم وجود سبک و راهبرد مشخص در طراحی	جریان فکری آوانگارد	جریان‌های فکری حاکم	

• شرایط زمینه‌ای

نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهند «تجربیات احساسی مخاطب در مواجهه با مسجد»، «حداقل درگیری حواس با اجزای معماری» و «نمادها و نشانه‌ها» شرایط خاصی از جنس پدیده اصلی هستند که بر راهبردها اثر می‌گذارند. - تجربیات احساسی مخاطب در مواجهه با فضا: از عوامل بسیار مهمی است که می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری چگونگی تجربه مخاطب از اتمسفر فضای مساجد باشد؛ روحیات مخاطب به عوامل بسیار زیادی وابسته است، از عوامل روانشناختی و فردی تا عوامل محیطی. گاهی ممکن

است مخاطب در یک مواجهه با فضای مسجدی به‌واسطه حال و هوای درونی خود نوعی از ادراک را تجربه کند که همان شخص در همان مسجد در روز دیگری ادراکی کاملاً متفاوت داشته باشد و این موضوع کاملاً مربوط به عوامل روانشناختی درونی فرد است و نه هیچ عامل بیرونی دیگر. گاهی ادراک یک فرد در طول بازه زمانی یک روز نیز ممکن است تحت تأثیر عوامل محیطی مانند دمای محیط، صدای محیط و یا شدت نور و تاریکی محیط دچار تفاوت‌هایی شود. ممکن است فردی از فضای یک مسجد در طلوع صبح ادراکی متفاوت از همان مسجد در نیمه‌های روز و یا غروب

تجربه می‌شوند به فهم ما از محیط پیرامون کمک می‌کنند» (Mount & Cavet, 1995, 52). «تجربه معماری موردی چندحسی است. کیفیات ماده، فضا و مقیاس به گونه‌ای برابر به وسیله چشم، گوش، دماغ، پوست، زبان، اسکلت و عضلات سنجیده می‌شوند. معماری تجربه وجودی و حس در جهان بودن فرد را تقویت می‌کند و این در اصل به تجربه‌ای غنی از خود می‌انجامد» (پالاسما، ۱۳۸۸، ۱۱۱-۱۱۲)، اما چنانکه گفته شد نتایج پژوهش حاضر برخلاف تأکید بر درگیری بیشتر حواس انسان در محیط در جهت ارتقای کیفی محیط، تأکید بر این دارد که فضای یک مسجد باید حداقل درگیری حواس را برای مخاطب ایجاد کنند. این امر باعث می‌شود انسان به جای درگیری با جزئیات فضا و حضور فیزیکی به سمت حضور قلب پیش برود. این یافته‌ها با نظر نقره‌کار هم‌راستاست که اذعان می‌کند: «گر نوع فضای معماری و بستر هندسی آن متنوع، متغیر و متحرک طراحی شود، به گونه‌ای که انسان در آن فضا هم عناصر متفاوت و متغیری را ببیند و هم در جهت دیدنی‌های بیشتر ترغیب به حرکت شود، این نوع فضا برای برخورداری هرچه بیشتر انسان از دیدار عناصر بیرونی کاربرد دارد و مناسب سیر در آفاق انسان است» (نقره‌کار، ۱۳۹۷، ۱۳۱-۱۳۲). وی همچنین با اشاره به حدیثی از حضرت علی^ع، سکون را مقدمه تفکر می‌داند. «سکوت و سکون گونه‌ای توقف ادراکات حواس پنج‌گانه انسان است و می‌تواند مقدمه تفکر و تذکر و مراحل بعدی آن تا کسب حکمت و نزاهت شود» (همان، ۱۳۲).

- نمادها و نشانه‌ها: اجزایی چون مناره‌ها و گنبد‌های عظیم را می‌توان از انحرافات سنت کاخ‌سازی زمان خلیفه دوم دانست، زیرا «در طول زعامت امویان و عباسیان، دین در خدمت سلطنت قرار گرفت و در نتیجه برای توجیه کاخ‌نشینی، مدام بر مساجد افزونه‌هایی بار شد که با قواعد نخستین پیامبر تعارض جدی داشت» (اکبرزاده، ۱۳۹۳، ۱۴۰)، اما به هر حال رواج و امتداد این سنت سبب چسبندگی کالبدی این نشانه‌ها به مفهوم مسجد شد. تا جایی که امروزه هر فرد مسلمانی اولین تصویر ذهنی خود را از مسجد در پیوند با نمادها و نشانه‌ها می‌داند. در نگاه برخی مخاطبان، به خصوص مخاطبان در رده سنی ۶۰ سال به بالا، تصور مسجدی بدون منار و گنبد امکان‌پذیر نیست. از این رو نمادها و نشانه‌ها به صورت نسبی می‌توانند زمینه‌ساز شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضایی مساجد باشند.

نتایج حاصل از این پژوهش در تطابق با دیدگاه نقره‌کار در «پنج رساله در حکمت هنر، معماری و شهرسازی اسلامی»، معماری و شهرسازی است. او کالبدها را وابسته به زمان و مکان می‌داند و معتقد است که فقط به صورت متشابه، رمزی و تمثیلی می‌توانند برای انسان اندیشمند و دل‌آگاه تداعی

داشته باشد، زیرا در محیط تغییراتی رخ داده است. اما ذکر این نکته حائز اهمیت است که هیچ طراحی و هیچ مسئول ذی‌صلاحی نمی‌تواند در این مورد نقشی داشته باشد، زیرا پیشینه ذهنی فرد و روحیه او هنگام مواجهه با اثر امری کاملاً شخصی و وابسته به موضوعات درونی و روانشناختی هر فرد است. همچنین تغییرات محیطی در بازه زمانی شبانه‌روز نیز خارج از کنترل طراحی است.

یافته‌ها نشان می‌دهد که مفهوم تجربه از جایگاهی اساسی در پدیدارشناسی برخوردار است. بر طبق گفته‌های «ون منن»، «تجربه زیسته» از طریق «فضای زیسته» روی می‌دهد و فضای زیسته یا مکان زیسته موقعیتی است که تجربه‌های زیسته انسان در آن شکل می‌گیرد و این مفهوم، متفاوت از معنای جغرافیایی مکان است، زیرا آنچه این وجه را می‌سازد، اولاً تأثیر متقابلی است که یک مکان مشخص بر احساس انسان از بودن در آنجا می‌گذارد و ثانیاً احساس انسان از بودن در آنجاست که به آن مکان معنا می‌بخشد، بدین‌سان که تجربه خاص ماهیت فضای زیسته، از طریق کیفیت معنای آن ایجاد می‌شود (Van Manen, 1977, 177). پژوهش «دنیلسون» نشان می‌دهد که اطلاعات محیط پیرامون از طریق حواس دریافت می‌شوند، اما این اتفاق رخ نمی‌دهد تا زمانی که این اطلاعات با خاطرات و احساسات ارتباط پیدا کند که در نتیجه فرایند ادراک واقعی رخ می‌دهد. تنها آن زمان است که ذهن با تجربه و تشخیص انسان ارتباط پیدا می‌کند، یعنی زمانی که ذهن محل خاطرات خاص انسان را پیدا می‌کند که در آن حال، آن اطلاعات اهمیت می‌یابند. بر این مینا «خودآگاهی» کلید درک تجربه معماری هر فرد محسوب می‌شود (Danielsson, 2011, 96).

- حداقل درگیری حواس با اجزای معماری: علی‌رغم اینکه حواس انسان و نقش آن در ادراک محیط پیرامونش امری غیرقابل‌انکار است، نتایج پژوهش حاضر نشان از آن دارد که مطلوب‌ترین کیفیت ادراکی مخاطب نه در مسجدی پر از جزئیات و داده‌هایی برای درگیری هرچه بیشتر حواس، بلکه کاهش از هر عنصر اضافی و خالی کردن فضا از داده‌های بی‌شمار است. بازگشتی به تاریخ نشان می‌دهد مسجد مدینه پیامبر نیز با چنین رویکردی بنا نهاده شد. زیرا نصوص دینی نشان از عامدانه بودن آن دارند. در بسیاری از مساجد، امروزه شاهد تزیینات اضافی‌ای هستیم که به گفته برخی مخاطبان، سبب جلب توجه آنان می‌شود. جلب توجهی که گاهی مخاطب را به جای وصل کردن به ذات اقدس الهی به امور دنیوی می‌سپارد.

«ماونت» و «کاوت» اشاره می‌کنند که «انسان‌ها در دنیای چندحسی زندگی می‌کنند که با دیدن بوها، صداها، مزه‌ها و پدیده‌های چشیدنی احاطه شده‌اند و روشی که این محرک‌ها

بتواند نمادها و نشانه‌ها را با دانش و تسلط کافی به کار گیرد و همچنین سعی کند تا جای ممکن از وارد کردن سلايق شخصی خود پرهیز کند تا نهایتاً بتواند با افزایش حس خیال‌پردازی در مخاطب و حداقل درگیری حواس مخاطب در فضا، نیازهای واقعی یک مخاطب در فضای مسجد را پاسخ دهد. همچنین راهبردهایی از طرف نهادهای مدیریتی قابل اجراست که شاید در نگاه اول به نظر کم‌اهمیت جلوه کند، اما تأثیرات شایانی در شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضای مسجد دارد. فراهم کردن امکان مشارکت مخاطب در تغییر دادن برخی فضاها، امکان افزایش تعاملات انسانی و همچنین بهره‌مندی از حضور کارشناسان در دستگاه‌ها و نهادهای دولتی راهبردهایی هستند که از سوی مدیران و نهادهای مدیریتی قابل اجرا هستند. در تصویر ۴ راه‌کارهای پیاده‌سازی دستاوردهای پژوهش جهت رسیدن به اتمسفر مناسب در مساجد معاصر ارائه شده است.

- پدیده اصلی: رفت‌وبرگشت مدام در مراحل کدگذاری و مقایسه مداوم روابط بین مفاهیم توجه پژوهشگران را به سوی مقولات برآمده از مصاحبه‌ها سوق داد و از این مسیر رفت‌وبرگشتی بین مفاهیم و مقولات بود که ذهن پژوهشگران به تعبیر مختلفی جلب شد که حول محور پدیده مرکزی مطرح می‌شد. تمامی تعبیری که از دل مصاحبه‌ها ظهور یافته بود به نوعی سخن از عوامل بسیار متنوع در شکل‌گیری اتمسفر فضایی مساجد داشت و پژوهشگر را به این اکتشاف رساند که پدیده اصلی «ریشه‌های پنهان» است. به سخن دیگر، آنچه از تفسیر شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر به دست آمد این نکته است که عوامل بسیار متعددی در کنار معماری، زمینه‌ساز شکل‌گیری اتمسفر فضایی مساجد هستند. رفت‌وبرگشت بین داده‌ها تا زمان اشباع نظری که همان دستیابی به مفاصل نظریه زمینه‌ای بود ادامه داشت. به طوری که پژوهشگران به الگوی مفهومی برآمده از آن مفاصل نظری نائل شدند.

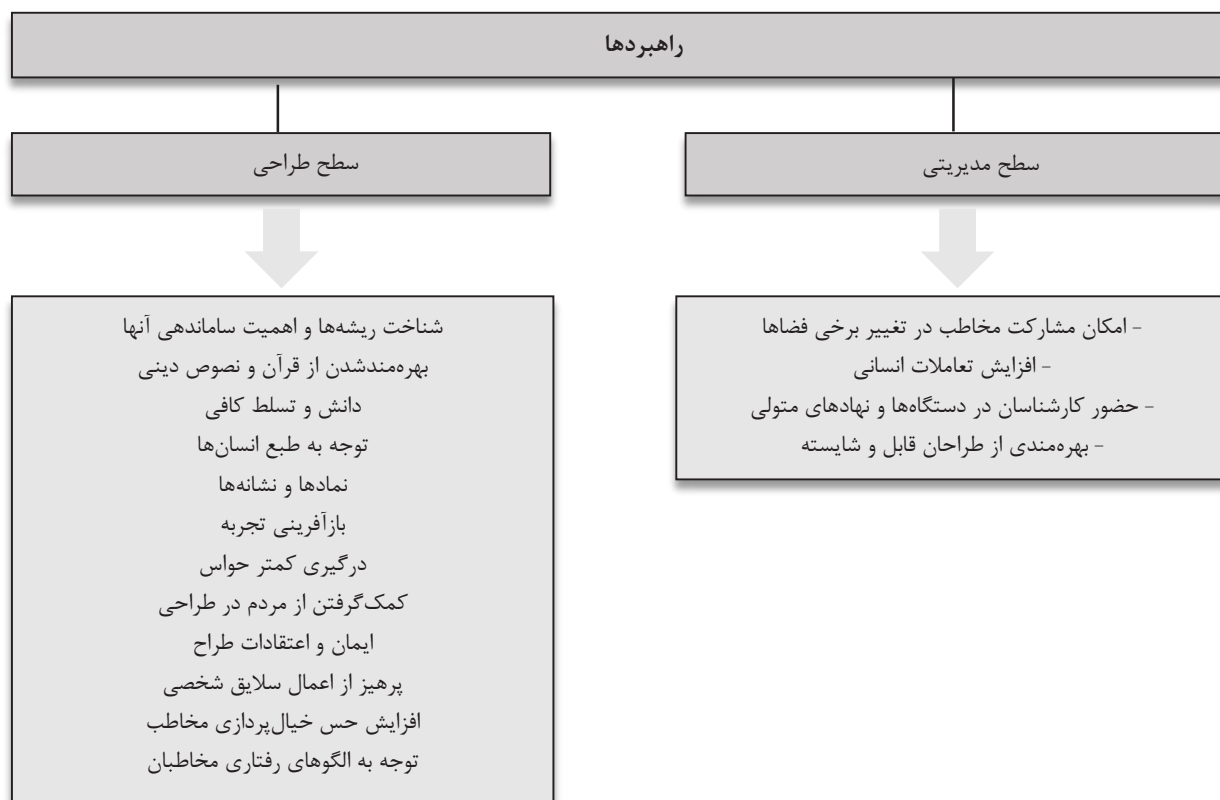
نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش با روش نظریه داده‌بنیاد به مدل «ریشه‌های پنهان» ختم شد و ارتباط و نحوه اثرگذاری شرایط مداخله‌گر و زمینه‌ای بر راهبردها مشخص شد. تصویر ۵ مدل نهایی عوامل تأثیرگذار بر ادراک مخاطب از اتمسفر فضایی مساجد را نشان می‌دهد. این یافته‌ها نشان از این دارند که در ادراک مخاطب از اتمسفر فضای مساجد، معماری تنها یکی از عواملی است که صورت قابل رؤیتی دارد و طراح با تدابیری چون حداقل درگیری حواس مخاطب و یا به‌کارگیری نمادها و نشانه‌ها و بهره‌مندی از

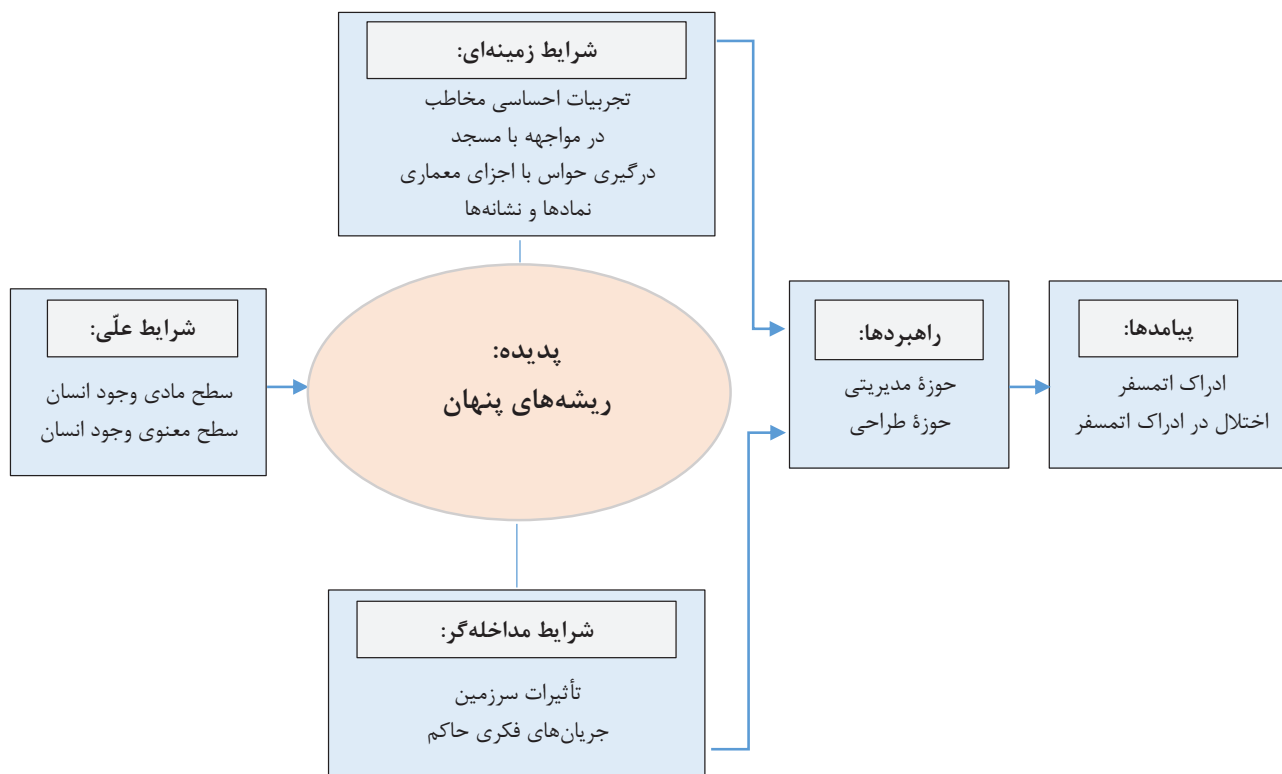
معنا کنند و وسیله یاد و یادآوری شوند. او همچنین اذعان می‌دارد: «کالبدها به صورت نسبی می‌توانند معنا و مفهومی را تداعی و یادآوری نموده و در مجموع حداکثر زمینه و وسیله مناسب برای سیر و سیوروت متعالی و ارادی انسان باشند و ذاتاً جنبه اعتباری دارند» (نقره‌کار، ۱۳۹۷، ۱۷۶). - شرایط مداخله‌گر: نتایج به دست آمده نشان می‌دهند که شرایطی از جنس محیط وجود دارد که گوناگونی آنها منجر به اتخاذ راهبردهای متفاوتی در زمان‌های مختلف می‌شود. در این پژوهش این شرایط در دو حیطه «تأثیرات سرزمین» و «جریان‌های فکری حاکم» قابل‌شناسایی هستند. داستان پشت سر گذاشته تاریخی هر مسجد می‌تواند به عنوان عاملی تأثیرگذار در آنچه مخاطب از اتمسفر آن فضاها ادراک می‌کند مورد توجه و بررسی قرار گیرد. به همین دلیل است که مساجد شاخص تاریخی نوع ادراک متفاوتی را برای مخاطب فراهم می‌آورند. از سویی جریان‌های فکری حاکم در هر جامعه‌ای تأثیرات مستقیمی بر کرد مساجد می‌گذارد. گوناگونی مساجد امروزی تأییدی از این یافته است که برخی مساجد مطابق با اصول جریان‌های فکری سنت‌گرا ساخته می‌شوند و برخی دیگر جریان آوانگاردی را پیش می‌گیرند که اصول آن اصراری بر ادامه مسیر سنتی ندارند و به دنبال به هم زدن برخی الگوهای سنتی در راستای بیان حرف‌های تازه به‌زعم خود هستند. فارغ از قضاوت اینکه کدام جریان فکری ارجح بر دیگری است (که موضوع این پژوهش نیز نیست)، این دو جریان اصلی، منجر به شکل‌گیری تجربه‌های متفاوت و بعضاً غیرقابل قیاس با یکدیگر برای مخاطبان مساجد خواهند شد.

- راهبردها: براساس نتایج به دست آمده از مصاحبه با طراحان و همچنین سنجش مفاهیم به دست آمده از داده‌های حاصل از مصاحبه با مخاطبان توسط طراحان، راهبردهای اساسی که در شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضای مساجد وجود دارند در دو سطح قابل بررسی هستند. سطح اول: «حوزه طراحی» و سطح دوم: «حوزه مدیریتی». به کار بستن راهبردها می‌تواند سبب ادراک بیشتر از فضا و تجربه مطلوب مخاطب از فضای مسجد شود و بالعکس غفلت از آنها به اختلال در ادراک و یا شکل‌نگرفتن تجربه مطلوب مخاطب از اتمسفر فضای مساجد می‌انجامد.

بدون شک نقش طراح در شکل‌دادن به تجربه مخاطب از اتمسفر فضای مساجد بسیار کلیدی و مهم است. زیرا طراح می‌تواند با در نظر گرفتن خواست و نیاز مخاطب در هر دوره زمانی و با دانش و آگاهی لازم در این امر گام بردارد. در این راه لازم است که طراح ریشه‌های طراحی مساجد را بشناسد و از نصوص دینی آگاه باشد و

تصویر ۴. راه‌کارهای پیاده‌سازی دستاوردهای پژوهش. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۵. مدل نهایی شکل‌گیری تجربه مخاطب از اتمسفر فضایی مساجد. مأخذ: نگارندگان.

نصوص دینی می‌تواند تا حدودی (و نه به صورت قطعی) در راستای شکل‌دادن به تجربه مطلوب مخاطب از اتمسفر فضایی مسجد دخیل باشد. از طرفی ابعاد پنهانی در ادراک مخاطب از اتمسفر فضای مساجد دخیل‌اند که قابل رؤیت نیستند، اما تأثیر آنها بسیار پررنگ است؛ عواملی چون تجربیات احساسی مخاطب هنگام مواجهه با فضا، جریان‌های فکری حاکم، وقایع تاریخی و شرایط جغرافیایی. این ابعاد، موضوعاتی خارج از کنترل شخص طراح در شکل‌دادن به تجربه ادراکی مخاطب در فضا هستند. از این رو عوامل مؤثر بر انتقال اتمسفر فضایی یک مسجد در بخش‌هایی قابل کنترل و در بخش‌هایی غیرقابل کنترل هستند. در نتیجه هیچ‌گاه نمی‌توان ادعا کرد که معماری به‌تنهایی بتواند عامل تأثیرگذاری در انتقال اتمسفر فضای مسجدی باشد.

پی‌نوشت

۱. Grounded theory یا نظریه داده‌بنیاد بانام‌های دیگری چون نظریه زمینه‌ای، نظریه برخاسته از زمینه، نظریه برپایه نیز نامیده می‌شود.
۲. مدل پیشنهادی کرسول در رویکرد سیستماتیک اشتراوس و کوربین.
۳. Sample frame
۴. Purposive
۵. Theoretical
۶. Axial Coding
۷. Selective Coding
۸. Core
۹. Strauss & Corbin
۱۰. سکوت باغ اندیشه‌ها است (میزان الحکمه، صفحه ۳۱۷۳)

فهرست منابع

- اکبرزاده، محسن. (۱۳۹۳). معماری علیه خدا: تأملی در منظر ادراکی مسجد مبتنی بر رضایت خدا. همشهری معماری، (۲۵)، ۱۳۸-۱۴۲.
- ایمان‌طلب، حامد و گرامی، سمیه. (۱۳۹۱). نسبت معنا و شکل، تطبیق اندیشه معماری مسجد و فرم‌شناسی نماز. *مطالعات هنر اسلامی*، ۸(۱۶)، ۷۷-۸۸.
- پالاسما، یوهانی. (۱۳۸۸). *چشمان پوست، معماری و ادراکات حسی* (ترجمه رامین قدس). تهران: پرهام نقش.
- پرزگومز، آلبرتو. (۱۳۳۸). تأملات بهنگام (ترجمه رضا عسگری، نگین جواهریان و باوند بهپور). تهران: معمار نشر.
- تربیت جو، محمدعلی؛ اسلامی، غلامرضا؛ حبیب، فرح و کاکایی، قاسم. (۱۳۹۲). رویکردی معرفت‌شناسانه به فهم فضای مقدس و کاربرد آن در طراحی (رساله دکتری). دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.
- تربیت جو، علی و اسلامی، غلامرضا. (۱۳۹۷). مکالمه انسان و مکان مقدس، جستاری بر نقش مخاطب در فهم قداست مکان. *هویت‌شهر*، ۳۵(۱۲)، ۶۵-۷۴.
- دانشپور، سیدعبداله‌ادی و چرخچیان، مریم. (۱۳۸۶). فضاهای عمومی و عوامل مؤثر بر حیات جمعی. باغ نظر، ۴(۷)، ۱۹-۲۸.
- دهنوی، محسن. (۱۳۹۵). *فلسفه عبادت*. قابل دسترس در <http://sadeghain.net/fa/Article/View/140>
- ریسی، محمدمنان و نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۳). ارزیابی هندسی

- فضایی مساجد معاصر تهران با استفاده از تحلیل مضمونی متون دینی. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۱(۴)، ۳۰-۴۶.
- زومتور، پیترو. (۱۳۹۳). *معماری‌اندیشی* (ترجمه علیرضا شلویری). تهران: انتشارات حرفه هنرمند.
- زومتور، پیترو. (۱۳۹۵). *اتم‌سفر* (ترجمه علی اکبری). تهران: پرهام نقش.
- سلیمانی، محسن. (۱۳۷۸). انتزاع‌نگری در مساجد ایران. در *مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال و آینده* (ج. ۱، صص. ۷۴-۸۸). تهران: دانشگاه هنر تهران.
- شهیدی، شهریار و فرج‌نیا، سعیده. (۱۳۹۱). ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی». *روانشناسی و دین*، ۵(۳)، ۹۷-۱۱۵.
- فراستخواه، مقصود. (۱۳۹۸). روش تحقیق در علوم اجتماعی با تأکید بر نظریه برپایه «گراند تئوری GTM». تهران: نشر آگاه.
- فیش، ویلیام. (۱۳۹۶). *فلسفه ادراک حسی* (ترجمه یاسر پوراسماعیل). تهران: حکمت.
- مهدلیکوا، او. (۱۳۹۴). در جست‌وجوی تجربیات جدید بدن به‌واسطه فضا (ترجمه مهرداد پارسا). *اطلاعات حکمت و معرفت*، ۱۰(۶)، ۳۶-۴۲.
- مهدوی‌نژاد، محمدرضا؛ مشایخی، محمد و بهرامی، منیره. (۱۳۹۳). الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۲(۴)، ۲-۱۹.
- مهدی‌نژاد، جمال‌الدین؛ عظمتی، حمیدرضا و صادقی حبیب‌آباد، علی. (۱۳۹۷). رتبه‌بندی شاخص‌های آرامش معنوی در معماری مساجد سنتی مبتنی بر ادراک «حس معنویت» با بهره‌گیری از روش «VIKOR». *پژوهش‌های هستی‌شناختی*، ۷(۱۴)، ۵۹-۸۲.
- مهدی‌نژاد، جمال‌الدین؛ عظمتی، حمیدرضا و صادقی حبیب‌آباد، علی. (۱۳۹۸). تبیین راهبردی مؤلفه‌های حس معنوی در معماری مساجد ایران. *مطالعات ملی*، ۲۰(۷۸)، ۷۸-۹۴.
- نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۳). ارزیابی و نقد طرح و ساختمان جدید مسجد ولیعصر در مجاورت تئاتر شهر. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۱(۲)، ۲۳-۳۹.
- نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۷). *پنج رساله در حکمت هنر، معماری و شهرسازی اسلامی*. قزوین: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۵). *معماری و شهرسازی اسلامی، مبانی نظری*. تهران: راهیان.
- نگین تاجی، صمد؛ انصاری، مجتبی و پورمند حسنعلی. (۱۳۹۶). تبیین نسبت رابطه انسان و مکان در فرایند طراحی معماری با رویکرد پدیدارشناسی. *هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، ۹(۷۲)، ۷۱-۸۰.
- نوبهار، رحیم. (۱۳۷۶). معماری مسجد از دیدگاه متون دینی. در *مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده* (ج. ۲، صص. ۲۴۲-۲۸۶). تهران: دانشگاه هنر تهران.
- نوروز برازجانی، ویدا. (۱۳۹۷). روش‌شناسی پژوهش کیفی. تهران: یادآوران.
- هومانی‌راد، مرضیه و طاهباز، منصوره. (۱۳۹۲). بررسی نقش روز در ایجاد فضای معنوی در مساجد معاصر. *آرمانشهر*، ۷(۱)، ۱۱-۲۳.
- Bohme, G. (2001). *Asthetik. Vorlesungen über Ästhetik als allgemeine Wahrnehmungslehre [Aesthetik. Lectures on Aesthetics as a Common Theory of Perception]*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Bohme, G. (2017). *Atmospheric Architectures: The Aesthetics*

of Felt Spaces. New York: Bloomsbury academic.

- Creswell, J. W. (2012). *Grounded Theory Design Educational Research-Planning, Conducting and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*. Boston: Pearson Education.
- Danielsson, C. B. (2011). Experiencing architecture - exploring the soul of the eye. In *ARCC 2011 Research Conference* (pp. 95-102). Detroit: Lawrence Technological University.
- Mount, H. & Cavet, J. (1995). Multi-Sensory environments: an exploration of their potential for young people with profound

and multiple learning difficulties. *British Journal of Special Education*, 22(2), 52-55.

- Pallasmaa, J. (2013). *Building Atmosphere*. Rotterdam: nai010 Publishers.
- Pallasmaa, J. (2016). The sixth sense: the meaning of atmosphere and mood. *Architectural Design*, 86(6), 126-133.
- Van Manen, M. (1977). Linking ways of knowing with ways of being practical. *Curriculum Inquiry*, (6), 205-228.
- Schmitz, H. (1969). *System der Philosophie. Bd. III.2 Der Gefühlsraum*. Bonn: Bouvier.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

پرتو، شیده، نوروز برازجانی، ویدا و میرشاهزاده، شروین. (۱۴۰۰). خوانش عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اتمسفر فضایی مساجد معاصر، با تکیه بر نظریه داده‌بنیاد. *باغ نظر*، ۱۸(۹۵)، ۵-۱۸.

DOI: 10.22034/bagh.2020.241593.4613

URL: http://www.bagh-sj.com/article_128757.html

